

Az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából egy budapesti magánlakásban 1986. december 5–6-án rendezett konferencia mintegy 70 résztvevője Magyarországon először vállalkozott e kiemelkedő történelmi esemény egyedül méltó, azaz őszinte és tárgyilagos felidézésére. A négy nemzedék képviselőjében megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet, hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, de ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve és ellenőrizve, tisztázzák és elemezzék a forradalom előzményeinek, alakulásának és utóéletének minél több fontos kérdését.

A kötet a kétnapos tanácskozás teljes anyagának megszerkesztett, a szerzők által jóváhagyott, minden érdemleges mozzanatot és megnyilatkozást tartalmazó jegyzőkönyve.

Bármily messze van is már „történelmileg”, úgy véljük, indokolt és érdemes visszanyúlni a hat évvel ezelőtti, első '56-os konferenciához, amelynek sok eredeti megállapítása és tényrögzítése, de még inkább tárgyilagos és baráti vitaszelleme talán ösztönzéssel és példával szolgálhat az 1956-tal foglalkozó további politikai és tudományos tanácskozásoknak.

ÖTVENHATRÓL NYOLCVANHATBAN

Jegyzőkönyv

Bevezetés (Litván György)	7
A FORRADALOM ELŐZMÉNYEI (1953–1956)	
Vásárhelyi Miklós megnyitója	15
Donáth Ferenc: Az 1956-os forradalomról	17
Vásárhelyi Miklós: Az első meghíúsított reformkísérlet	21
Vásárhelyi Miklós tanulmányának vitája	73
A FORRADALOM NAPJAI (1956. OKTÓBER–NOVEMBER)	
Széll Jenő: Társadalmi és politikai erők az 1956-os forradalomban	111
Mécs Imre: Alulról jövő és spontán mozgalmak a forradalomban	129
Széll Jenő és Mécs Imre tanulmányának vitája	147
AZ 1956–1957-ES RESTAURÁCIÓ	
Kis János: Az 1956–1957-es restauráció	217
Kis János tanulmányának vitája	249
Zárszó	289
Az írásban benyújtott előadások	291
Jegyzetek	299
Névmutató	323
A tanácskozáson résztvevők névsora	333

Valószínűleg itt kerül először nyilvánosságra a gazdasági mechanizmus mint fogalom, amelyet revizionista, utóbb ellenforradalmi terminológiaként minősítenek. Itt beszél Péter György arról, hogy elszigetelt üzemi kísérletek helyett alaposan előkészített ugrásra van szükség a gazdasági életben. Itt szólnak arról, hogy adminisztratív helyett gazdasági kapcsolatokkal kell a vállalatokat irányítani. És ha harminc évvel később talán kezdetlegesnek is tűnik a bürokratikus centralizmus, a vállalati önállóság, az egyéni és osztályos érdekek és az értéktörvény fogalmának akkori kezelése – a jelenlévők számára a gondolatok akkor egyrészt felrázóan újak voltak, másrészt mégis hiányérzetet keltettek, mert a gyökeres reform teljes programja akkor sem bontakozott ki. Bár az őszi agrárvitán már nem volt bátorság a begyűjtés problémakörének fölvetése, mint ahogy az tavasszal még bátorság volt Lányi Kamilla⁶⁵ szájából, és Vas Zoltán⁶⁶ már a zsűrdézsman gúnyolódott, de a búza vetésterülete felülről való tervezésének kritikája még eretnekségnek tűnt. Tildy Zoltánnak a megjelenése és felszólalása a vitán ugyancsak egy új szakasznak a kezdetét jelezte, függetlenül attól, hogy Tildy Zoltánt 10 nappal később saját pártjában hogyan fogadták.

Gyorsan rohant a történelem. Október 20-án, szombaton, amikor egy olyan partikuláris csoport, mint az iparművészek, kikövetelték a maguk vitáját, és kora délutántól este tizenegyig az Eötvös Klubban⁶⁷ (másutt már nem volt hely) a maguk problémáiról vitatkoztak, Szegeden a Petőfi Kör képviselője már a MEFESZ-t alakító diáktömegeket próbálta – mint tudjuk, sikertelenül – csillapítani. Varsóban már az utcán voltak, a DISZ Központi Vezetősége kétségbeesetten hívta össze utolsó ülését, hogy eleget tegyen a reformoknak, de erre, a tüntetés miatt, már nem került sor. Ekkor szervezte volna a tüntetést a Petőfi Kör, amit – hadd mondjam meg – nem szervezett. Ezt lehet szégyellni, lehet vele dicsekedni, de hadd szögezzem le a Kör nem szervezte a tüntetést. Hogy a Petőfi Kör nem szervezte a tüntetést meg, erről szinte hibátlan hitelességgel szolt a Petőfi Kör egyik vezetője, Bohó Róbert a televízióban.⁶⁸ Ilyen furcsa az élet. Október 23-án, amikor a tüntetés tényé vált, megpróbáltuk a legfelső vezetést befolyásolni. Ez teljes kudarcot vallott. Október 23-a után Tánczos a rádióban békítő beszédet⁶⁹ mondott, és lojalitást kért a Nagy Imre-kormánynak és a Kádár-féle pártvezetésnek. Emiatt a forradalom oldaláról bírálát érte. Ennek ellenére és éppen ezért – mind a kettőt szeretném aláhúzni! – a Petőfi Kör részt vett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának megalakításában, majd november 3-án délután megpróbálta újjászervezni magát, most már koalíciós alapon, a Nagy Imre-kormánytól várt politikai konszolidáció támaszaként. Ez az utolsó megnyilvánulása, amelynek semmiféle nyoma nincsen, mert november 3-án késő délután ért véget ez az ülés. Talán nem kell megmagyarázni, hogy miért nincsen nyoma.

[Szalai Pál közbeszól: Molnár János könyvének egyik lábjegyzete megemlíti.⁷⁰]

Ott valóban van egy lábjegyzet, köszönöm a filológiai pontosságot, teljesen igazad van. Valami nyoma van. Lőcsei Pali kérdésére, hogy a Petőfi Kör a fegyveres harcban részt vett-e, azt tudnám válaszolni globálisan: nem vett részt. Biztos lehetne egy-egy kivételt találni, de mint intézmény, mint áramlat nem vett részt.

Nem tudom, hogy nosztalgikus volt-e a felszólalásom, nem tudom, hogy vitára

serkentő volt-e, nem tudom, hogy lehet-e, kell-e tanulságot levonni. Én egyetlen tanulságot, iskolás módon – tanulókör voltunk, éltanulók voltunk! – megpróbállok megfogalmazni. Azt hiszem, hogy a Petőfi Körben nagyon fiatalon, tehát egy-két évvel idősebben, mint Konrád, de néhány évvel fiatalabban, mint Lukácsy, valamit felismertünk. Felismertük az ország és a nemzet mély társadalmi válságát. Hittünk abban, hogy meg tudjuk győzni a vezetést, hogy a válságot meg lehet oldani, és hittünk abban, hogy a nép követi mérsékelt reformjavaslatainkat. Odafönn azonban elutasították figyelmeztető szavunkat, a válság létét pedig az utolsó pillanatig tagadták. A reformkommunista értelmiség programja nem egységesült, javaslatairól pedig drámai módon tűnt ki, hogy nem elégíti ki az egyetemistákat, de nem elégíti ki az önmagát megszervező munkásokat sem. A mindenki számára váratlanul kirobbanó forradalom órák alatt elsöpörte a vitázó értelmiség fórumait. Ez a forradalom olyan problémákat vetett föl, amelyek a reformértelmiség számára merőben újat jelentettek. Azt hiszem, ez a tanulság.

Vargyas Lajos: Nagyon félve veszek részt a vitában ennyi, belső részletekben tájékozott ember után. Én ugyanis sehol nem voltam jelen a 23-i tüntetés előtt. A Petőfi Körbe sem mentem el, mert ott olyan emberek is megnyilatkoztak, akikkel szemben teljesen bizalmatlan voltam. Arról tudok szólni, ahogy én láttam a dolgokat, kívülállóként. Mindenesetre – az előző felszólaláshoz kapcsolódva – számunkra nem volt kétséges, hogy a Petőfi Kör nélkül nem lett volna forradalom. Tehát az az érzés kellett a tömegeknek, hogy valami lazul, ami addig volt, és ami az emberek életét minden vonatkozásban tönkretette, még a vezető kommunistákét is. Az elnyomó apparátus, úgy látszik, repedezik, és nem működik már olyan mértékben, mint korábban. És van egy demokratikus pártellenzék, amely köré, mint mag köré, kicsapódik minden elégedetlenség. Ez az érzés terjedt a társadalomban, és ennek része volt abban, hogy mikor egyszer a tüntetésben tömegek gyűltek össze, olyan elementáris erővel tört föl mindaz, ami a társadalomban forrott. Biztos, hogy a Petőfi Kör nélkül még nem került volna erre sor. A kívülállók, akik nem vettek részt ezekben a politikai vitákban, mégis hallották, ami kiszivárgott, s az emberek egymásnak mesélték. Ez olyan hangulatot keltett, ami előkészítette a robbanást.

Visszatérve az előadásra, köszönöm Vásárhelyinek, hogy Nagy Imre személyét és szerepét számunkra ismeretlen tényekkel, valóságos módon állította elénk. Nem tudtuk, hogy ilyen keményen próbálta érvényesíteni elképzeléseit. Már az eseményekből is, meg bizonyos emlékezősekből is köztudomású volt lojalitása a párt iránt; ebből és a hasonló dolgokból azt következtettük, hogy szeretné megvalósítani az akkor reformnak látszó dolgokat, de nincs benne taktikai érzék, nincs konkrét elszántság, hogy azt harcosan végigvigye. Rákosit kizárja a pártból, ahogy Rákosi őt zárta ki később. De mindenesetre ebből a fejtegetésből most egy sokkal politikusabb, harcosabb, keményebb Nagy Imrét ismertünk meg, mint aki a tömegek tudatában élt.

A reform kérdésében én nem vagyok illetékes. De talán szabad mondani, mint kívülállónak, hogy ha a szovjet által bevezetett politika a diktatúra visszaéléseit és hibáit akarta megszüntetni, akkor az nem reformkommunizmus. Csak a sztálinista-

rákosista „szakaszhoz” képest reformkommunizmus. Ha a marxizmushoz mérjük, akkor visszatérés az eredeti marxista gondolathoz, amely demokráciát akart megvalósítani. Ebben az esetben nem reformkommunizmus, hanem vagy kommunizmus, vagy marxizmus. Csak nem sztálinista kommunizmus. Még talán leninista is lehet, bár azt hiszem, az már messze van a marxizmustól. Tehát hogy azokat az eszméket akarja újra megvalósítani, amik Nagy Imrét a pártba vitték, és bizonyos mértékig talán az engedelmesség vakságára is kényszerítették, mint a legtöbb párttagot. Én kívül álltam, és nagyon bizalmatlan voltam a Szovjetunió rendszerével szemben; inkább voltak adataim is, mint másoknak. Úgyhogy én ebben a vonatkozásban illúziók nélkül voltam, de elismerem azoknak a kommunistáknak, korábbi barátaimnak a munkásságát, akik egy darabig hittek, aztán meg már nagyon késő volt elfordulni: vagy börtönbe kerültek, vagy csak kénytelen-kelletlen csinálták végig a párt előírásait. Egy darabig így lehetett Nagy Imre is. Nem tudom, hogy milyen meggondolással, milyen magában való morgással csinálta végig a Rákosi-korszakot. De mindenesetre amikor hatalomra került, mást akart csinálni, s ebből az következik, hogy ő azért sosem adta fel az eredeti, demokratikus marxista célokat.

Egy-két részletről volna kérdésem. Például úgy tudtuk, hogy egyik fontos ok volt, amivel Rákosi őt lebuktatta, hogy az urániumot el akarta adni a svédeknek azért, hogy ők aknázzák ki, és ezért a svédek felajánlották az egész Dunántúl villamosítását. [Közbeszóló: Ez hányban volt?] '53-ban.

Másik kérdésem, hogy Nagy Imre köréből Donáth Ferenc hiányzik. Hogy ez a szövetség akkor még nem volt meg köztük, vagy csak azért nem említette az előadás, mert akkor még börtönben volt – nem tudom. De később, egészen '56-utánig, kétségtelenül ő is ott volt.

Ahhoz, hogy Nagy Imre hitt abban, hogy a parasztság elvezethető a kollektív gazdálkodásig, tudnék adatokkal szolgálni. Emlékszem arra, hogy a harmincas évek végén megjelent Boldizsár Ivánnak egy kis könyve a dán parasztságról, *A gazdag parasztok országa* címmel⁷¹. Hatvanezer példányban jelent meg és kelt el. Ha egy ilyen könyv egy példánya elkerült egy faluba, azt szerintem az egész falu elolvasta, tehát ez több százezer olvasót jelentett. Ennek hatását egy későbbi adatban tudom lemérni. Az 1948-as *Válaszban* megjelent Dorogi Mártonnak A püspökladányi földosztás című tanulmánya⁷². Dorogi Márton elmondta nekünk a *Válasz* szerkesztőségében, hogy '45-ben mekkora volt a parasztság érdeklődése a szövetkezetek iránt. Akármilyen előadásra jött oda valaki, hogy a gyümölcsstermesztésről vagy a szövetkezeti rendszerről tartson előadást, úgy megtelt az iskola helyisége, hogy még az ablakon kívülről is tömegek hallgatták. A parasztságban hallatlan érdeklődés volt a szövetkezet iránt, és ez a lehetőség, ez a hajlandóság – ha ezt nem tették volna úgy tönkre, ahogy tönkretette a Rákosi-korszak – alapja lehetett volna egy erős szövetkezeti hálózatnak – természetesen magángazdasági alapon –, ami ha húsz évig tart, és fokozatosan érzi a parasztság, hogy milyen előnyei vannak, biztos, hogy eljuthatott volna akár a teljes kollektivizáláshoz is. Nagy Imre azt hitte, hogy ezt még meg lehet valósítani – ez talán akkor már naivság volt. De maga a gondolat semmiképpen sem.

Vigh Károly: Kedves Barátaim, mindenkinek megvan a maga története a maga korosztályából '56-tal kapcsolatosan. Nagy Imréről hadd említsek egy apróságot.

Mint tudjátok, a Pasaréten lakott, és amikor Kodály születésének évfordulója volt, a Zeneakadémián tartott nagy ünnepi hangversenyre ő is elment. Valahogy úgy adódott, hogy az 5-ös buszon együtt utaztunk a Zeneakadémiára; és jellemző a Nagy Imre-házaspárra, hogy a nézőtérben nem az első sorokban ültek, hanem az utolsó sorok egyikében. Én szinte restelkedtem, hogy középre kaptam helyet, és ők ott hátul ültek.

Szerencsésnek tartanám, ha ebben a referátumban, amelyet Vásárhelyi írt, olyan kérdések is szerepelnének, amelyek a magyar forradalom kapcsán a 68-as csehszlovákiai meg a lengyelországi eseményeket is érintenék. A csehszlovák vonatkozásokkal azért akarom egy kicsit összekapcsolni a dolgokat, mert egyet értek azzal, hogy '56 előzményeit sokkal behatóbban kellene tárgyalni. Az '53 és '56 közötti időszak jelentőségét nemcsak a magyar értelmiség ismerte föl, hanem Dubcekék is. Volt alkalmam Dubcek egyik munkatársával beszélni, és megkérdeztem tőle – sok évvel '68 után –, vajon milyen hatást gyakorolt Dubcekékre, a dubceki vezetésre a magyar '56, és hogy tanulmányozták-e az '56-ot megelőző időszak dolgait a magyar események kapcsán. Meglepődve hallottam, hogy Dubcek harcostársa igennel válaszolt. Dubcek tudott arról, ami '56 előtt Magyarországon lezajlott, és ha valaki összevetné azokat a csehszlovák politikai okmányokat, amelyeket kiadtak annak idején '68-ban, nagyon sok azonosságot tapasztalhatna. Gondolom, megérne egy misét valakinek, aki erre szánna időt, hogy ilyen értelemben összehasonlítást végezzen a magyar '56 és a csehszlovák '68 szellemi-politikai termékei között.

Nagy Imrével kapcsolatban én csak egy kérdést szeretnék még föltenni Vásárhelyi Miklósnak: Nagy Imre elárulása a kommunista pártok részéről egyáltalában miért következett be, és mivel lehet magyarázni azt, hogy a XX. kongresszus után és különösképpen '56-ban egy olyan felismeréssel nem tudunk találkozni, úgyszólván egyetlen kommunista párton belül sem, amely méltatta volna azt, ami Magyarországon '53 és '56 között történt?

Szó esett itt a Petőfi körüli vitákról. Ebbe most nem kívánok részletesebben belemenni, és nagyon örülök annak a tájékoztatásnak, ami itt elhangzott. A történészvitával kapcsolatban szeretnék pár szót szólni. A történészvitán az említett témákon kívül nagy hangsúlyt kapott – emlékezzünk vissza, akik ott voltunk – a Blum-tézisek kérdése. A Blum-téziseket a Petőfi körüli vitán tárgyalták először, és ott tárgyalták a legvehemensebben. Emlékszem, Nemes Dezső föltúrte az ingujját, amikor védekezni kellett a Blum-tézisekkel kapcsolatban kapott bírálatokra. Sok kérdés hangzott ott el, és sok mindenről esett ott szó. Nagy tülekedés volt, szinte mindenki jelentkezni óhajtott a történészvitán, olyanok is, akik '56-ot megelőzően a szektás-dogmatikus történetírás szekerét tolták. Így történhetett, hogy az én jelentkezésem elsikkadt a sok jelentkezés között, a felszólalásomra nem került sor. A konjunkturizmusról akartam beszélni. (Györffy Sándornak át is adtam a beszédemnek egy példányát, „szerencsémre” elvesztette. Hogy szándékosan vagy nem szándékosan – ez egy más kérdés.) Elsősorban Nemes Dezsőről esett volna szó a felszólalásom során.⁷³ Nemes Dezső, mint ismeretes, a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója volt. Amikor sor került a Canossa-járáásra Belgrádban⁷⁴, Nemes Dezsőnek első dolga volt bevonni a saját könyvét, amelynek címe: *Iratok az ellenforradalom korából*. 1919-ről, 1920-ról

Nem volt antiszemitizmus, nem volt nacionalizmus, és nem volt rablás. Mindenki emlékszik a Kossuth Lajos utcába kitett ládákra, benne az adománypénzekre, a fel nem tört kirakatokra. Vagy ha a kirakatok betörték, senki nem nyúlt beléjük. Egy nép magatartását és a reformkommunisták döntését bizonyos érzelmi hatás határozta meg.

Vargyas Lajos: A forradalom kirobbanásának egyik tényezője volt kétségtelenül a „lengyel példa”. Hiszen a tüntetők lengyel zászlókat is hordoztak és „El a kezeket Lengyelországról!” feliratú táblákat; és ezért volt, hogy a tüntetés végcélja a Bem-szobor volt.

Hogy tört ki a fegyveres ellenállás? Néhány adatot szeretnék elmondani a magam tapasztalataiból. Természetesen kiragadott, kis jelenségek, de jellemzőek, talán az egészre jellemzőek. Hogy állt össze egy-egy fegyveres csoport? Egy ismerősöm vidékről érkezett haza és – közlekedés nem lévén – gyalog jött át a Margit hídon. Három folyamórrel találkozott, akik rászóltak: „Szakikám, nem akar fegyvert?” „De igen.” „A Vígsház előtt osztogatják.” Odamentek négyen, kaptak fegyvert; azután kérdezte az egyik folyamór: „Volt maga katona? Mi volt?” „Ejtőernyős.” Akkor maga nagyobb vagány, mint mi, mondja meg hát, mit csináljunk. Ezzel összeállt a csapat, és lett vezetője is. Ez a csapat egész éjjel a Lánchíd pesti hídfőjénél, a rendőrkapitányság előtt¹⁵⁷ működött, ismerősöm fölhívta időnként (félóránként vagy óránként) a bátyját telefonon, elmondta, hogy mit csináltak, az meg engem hívott fel. Így pontosan tudtam, hogy ők voltak az urai ott az utcának, a környéknek. A rendőröknek nyoma se volt, egypár ÁVO-s harcolt ott, akiket hamarosan bekergettek az épületbe.

Egy másik: tudjuk jól, hogy a Bem-szobor előtt volt az első nagy tüntetés. Amikor a tömeg ott ordítozott, hogy vegyék le a vörös csillagot, a katonák kint ültek az ablakokban meg még a tetőn is, azonnal mentek föl, és dobták le a csillagot. A forradalmárok, amint a rádió előtt elkezdődött a harc, rögtön tudták, hogy ezekkel lehet beszélni. Szerintem őtőlük kapták az első fegyvereket. Pár nap múlva arra jártam, fegyveres őr állt kinn a kapuban. Odamentem hozzá és megkérdeztem: „Maguk még mindig tartják ezt a fegyelmet?” Azt mondja: „Igen, egypáran mindig vagyunk itt, hogy fönntartsuk a látszatot, a többiek különböző helyeken harcolnak.” De ezt minden félelem nélkül elmondta nekem, mert akkor az volt a hangulat, hogy aki az utcán van, az a forradalommal van, az mind olyan magyar, aki egyetért, és csak akik elbújnak, csak az ÁVO az ellenfél.

A mi lakásunkkal rézsút, a Bimbó út elején, ott volt a II. kerületi kapitányság. Egyszer látom, hogy megáll – talán a második nap délelőtt – egy nagy teherautó, és láthatólag civil ruhás ÁVO-sok óriási ládákat raknak le; nyilvánvalóan fegyver, lőszer volt benne, viszik be az épületbe. Egy félóra múlva másik teherautó jelent meg a rendőrség előtt, azon fiatalemberek, láthatólag forradalmi fiatalság, és a rendőrök cipelték ki ugyanazokat a ládákat, és rakták föl az ő teherautójukra. Ugyanakkor, a második nap, 24-én egész idő alatt kinn voltam az utcán, egyetlen rendőr sem látszott. A karhatalom két jellegzetes része, a hadsereg és a rendőrség teljesen a forradalom mellett volt, egyedül az ÁVO volt az, amelyik egy darabig harcolt. Persze, amikor a forradalmároknak is volt fegyverük, akkor egyre kevésbé.

Újabb kérdés, hogy ki lőtt először a rádiónál. Nem voltam ott, amikor történt, de az akkor közvetlenül elterjedt hírek szerint a rádió előtt megállt két vagy három magyar tank nyitott sisakkal, és ott tárgyaltak a diákok a rádiót védő ÁVO-sokkal, hogy be akarnak menni, fel akarnak olvasni valamit. És eközben belülről lőttek ki az egyik tisztre. Ezután történt minden. Nem felelek érte, mert nem voltam jelen, de azt tudom, hogy az első nap délutánján az ÁVO még fegyveresen kinn az utcán kergette az embereket. Az egyik barátomat, aki szintén ott volt, majdnem leszúrták; szuronnal futottak utána, és a lebegő kabátját át is szúrták. Nyilvánvaló, hogy az ÁVO kezdetben fölényben volt. Sőt, mikor még ott álltunk a Parlament előtt, még a nagy tüntetés végén, és egyszer csak megjelent egy teherautón egy csomó fiatal a rádió felől, kezdtek ordítani, hogy a rádió előtt őli az ÁVO a tömeget. Akkor kezdtek egyesek odarohanni. Én egy darabig nem hittem el, mert azt hittem, ez csak olyan akció, hogy onnan eltereljék az embereket. De mikor látszott, hogy egyre többen mennek arra, én is otthagytam a Parlament lépcsőjét és elmentem a rádió elé. Ez már késő délután volt, akkor már beszorultak az ÁVO-sok a rádióba, és ott fiatalok égettek egy autót, egy villamost nekiengedtek egy tanknak, és az ott felborulva állt. Aztán belülről dobáltak ki mindenféle rakétákat, amiket a fiatalok visszadobáltak. De fegyverük nem volt, bár sok lövöldözés hallatszott a másik oldalról, főleg a Múzeum utca felől. (Én akkor a Múzeum-kert Bródy Sándor utca felé eső részén álltam.) Tény az, hogy akkor már valami fegyvere volt a forradalmároknak is, de másnap reggelre már a falakon megjelentek a feliratok, hogy „vannak fegyvereink, gyertek” stb.

Ha már a feliratoknál vagyunk, én ismertem akkor a Margit hídtól a Széna térig az egész terepet, aztán a két menet között, amikor lehetett, végigjártuk a feleségemmel a Nagykörut, környékét, a Gyorskocsi utcát stb. Amit én láttam a feliratokban, abban semmi más nem volt: az ÁVO-ellenesség, a szovjet hadsereg menjen ki, gyárat-bankot vissza nem adunk. Ilyet láttam, de én sem antiszemita, sem irredenta vagy akármilyen más ilyen feliratot nem láttam. Lehet, hogy valahol itt-ott volt még antiszemita is, de nem biztos, hogy nem provokációról volt-e szó. Mert egy olyan esetet tudok, hogy az egyik felvonuláskor – nem voltam ott, közvetlen jelenlevők mondták – valaki elkezdett antiszemita jelszavakat kiabálni. A rendezők elkapták, igazoltatták, és állítólag ÁVO-s volt. Nem voltam jelen, de ez nagyon is lehetséges. Kommunistaellenesség nem volt, hiszen Nagy Imre is kommunista volt. Nem kommunistaellenesség volt; a terror, a diktatúra, a nyomor, az embertelenség, a teljes kiszolgáltatottság – ez volt az, ami az egész országot szinte egyesítette az ellen, ami addig volt. Hiszen még azok is, akik a hatalom részesei voltak, azok a nyomorban nem, de az életveszélyben, a teljes bizonytalanságban ők is együtt voltak, és itt csak az volt a kérdés, hogy ki mit félt: a becsületét vagy a pozícióját. Voltak olyan kommunisták, akik kiérmelték a nép bizalmát, és voltak, akik szemben álltak vele. De ezek nem voltak kinn az utcán, nem is lehetett őket bántani.

Az úgynevezett *Fehér Könyv* kétszáz áldozatot mutat ki. Ebből egy párat meg lehet kérdőjelezni. Mindjárt ilyen I. Tóth Zoltánnak a neve, aki a történettudományi fakultás dékánja volt, és mint párttag¹⁵⁸, be akart menni a pártházba. Azért ment, hogy közvetítsen a diákság és a párt között. Belülről a pártház

védő ÁVO-sok lőtték le, mert azt hitték, hogy forradalmár¹⁵⁹. Annyira, hogy hosszú ideig el volt kaparva valami melléksírbán. Csak mikor ezt a kétszáz listát össze akarták állítani, akkor fedezték föl, hogy jobb őt a forradalom áldozatának feltüntetni; akkor kiemelték, díszsírhelyet kapott, és beírták a kétszáz közé. De mások is voltak így. Mikor a két menet között végigsétáltunk a városban, ott lógott a Nagykörúton egy már elkékült arcú ember. És ott álltak a ház előtt emberek; megkérdeztük, hogy mi történt vele. Azt mondja: ez egy ÁVO-s volt, aki visszajött a lakásába, de a család a rettegésben bezárkózott, és semmiféle zörgésre nem nyitott ajtót. Ekkor az betörte az ajtót és kinyírta a családját. Erre a ház lakói kikergették, kinn az utcán elérték, és felhúzták a fára. Ez is benne van valószínűleg a kétszázban.¹⁶⁰

Még egy adat: Széll Jenő jelzi írásában is, hogy a falusiak milyen adományokkal segítették a munkásságot. De mi még november 4-e előtt találkoztunk ezzel a segítséggel. Amikor bementünk a Gyorskocsi utcába, hogy ne csak a Körúton járjunk, hanem lássuk a proletárrészeket is, ott állt egy nagy teherautó valahonnan Baranyából színültig megrakva libával; egy parasztember dobálta ki a libákat, s a proletáraszonyok pedig kapkodták és vitték haza. Amit átélünk és amit az emberek magatartásában láttam, az csodálatos erkölcsi megújulás, hallatlan lelkesedés volt, ami teljesen más erkölcsi magaslatra vitte az egész társadalmat, beleértve a „csőcseléket” is, amit annyit emlegetnek. Mert igenis voltak olyanok, akiket csőcseléknek nevezhetnek. Például egy internált kollegám mondta, hogy volt ott egy utcalány, aki fegyverrel harcolt, és akit az ÁVO-sok rettenetesen megkínáltak. Mikor aztán békén hagyták, a többiek kérdezték, hogy „miért vettél részt, miért csináltad ezt?” – „Mikor az egész magyar ifjúság ott van, akkor nekem is ott a helyem” – felelte. Ez a csőcselék úgy viselkedett, ahogy már említettem. Ami a legcsodálatosabb volt: lopásról, rablásról szó se lehetett. Sőt, azt a két embert mindenki emlegette, akit elfogtak és talicskán tolták végig a Körúton nyakukban táblával: Ez lopott. Ezeket a közösség fogta el, és a lumpenproletárok meg az utcalányok, akik részt vettek a forradalomban, azok is ilyen módon viselkedtek. Nem vitték el a betört ékszerboltokból a drágaságokat. Ez a forradalom olyan élmény volt, hogy csak azt mondhatom, amit akkor egy történész ismerősöm mondott, akivel találkoztam az utcán: nagyobb a jelentősége, mint 1848-nak. – Ha én a magam részéről összegezem: életem nem volt soha sikerekben vagy anyagiakban gazdag, elég nehéz életem volt, de hogy ezt a forradalmat megértem, ezt az élményt átéltem, ezért érdemes volt élni.

Elnök: Két korrekciót szeretnék fűzni az I. Tóth Zoltánról most hallottakhoz, hogy elejét vegyem téves értesülések elterjedésének.

Először: I. Tóth Zoltánt nem a pártközpont fegyveres őrei lőtték agyon; ezek az emberek csak közvetve járultak hozzá a szerencsétlenséghez, amennyiben nagyon hosszadalmasan igazoltatták annak a bölcsészkarai küldöttségnek a tagjait, amelyet Zoltán dékáni minőségében vezetett a pártközpontba. Az igazoltatási eljárás közben ugyanis egyszerre tüzelni kezdtek egymásra az Akadémia utca két szomszédos sarkán az utcába egymással szemben bekanyarodó – egyfelől a felkelők ellen felvonuló, másfelől a felkelők oldalára átváltott – szovjet tankok, s

ezek egyikéből érte Zoltánt a halálos lövés. Ezt a küldöttségnek egy másik tagjától tudom, aki comblövést szenvedett, de életben maradt.

Másodszor: téves az az értesülés is, hogy I. Tóth Zoltánt tömegsírba temették. A tévedés forrása valószínűleg az a tény, hogy az ő holttestét sok-sok más holttesttel együtt közszemlére bocsátották, s szegény feleségének úgy kellett megkeresnie a többi tetem között. Miután azonban ez megtörtént, maradványait különálló sírba temették, amit magam is tanúsíthatok, hiszen jelen voltam a temetésen.

Mindezt annak hangsúlyozásával jegyzem meg, hogy a Vargyas Lajos által elmondottak érdemét a részletekre vonatkozó helyesbítések természetesen nem érintik.

Nagy Elek: A harmincéves jubileummal kapcsolatban annyi „gyönyörűséget” hallottam-olvastam a sajtóban, rádióban, tévében, hogy ez a négy tanulmány felüdülést jelentett. Végre valami konkrétum, ahol a történetek nemcsak kronológiai rendben követik egymást, hanem az igazság igényével íródtak. Ezért köszönet a szerzőknek.

Konkrétan a következőkkel kívánok foglalkozni: Az 1956. október 23-a előtti és utáni időt én teljes egészében szétválasztom. Nem vitába szállok, csupán észrevételt teszek, Széll Jenőnek címezve. Soha nem tapasztaltam, hogy Nagy Imrét a munkásság nem fogadta el, szembe került volna vele, „kétségbe vonta volna legalitását” (azt hiszem, így hangzik ez a dolgozatodban). Kérem, nem így áll a dolog. Az október 23-i Nagy Imre-féle beszéd hallatán a munkások körében az a vélemény terjedt el, hogy négy géppisztolyos állt a háta mögött. Ezt bizonyára ti is hallottátok. Azután már nem foglalkoztak ezzel a beszéddel. És most segítséget kérek: mikor is voltunk mi, a munkástanácsok küldöttei a Vasas székházában? Elsején? Harmincadikán? Elfelejtettem, harminc éve volt. [Közbeszóló: 1-jén.] Ott egybegyűlt Budapest valamennyi számításba vehető munkástanácsának küldöttsége. Nem tudom, hány munkástanácsé, de soké. Tele volt velünk a terem. Minden hozzászóló, minden felszólaló a legmélyebb elégedetlenséget nyilvánította ki a Nagy Imre-féle vezetéssel szemben: „A ruszók még mindig itt vannak” – és így tovább. Végül úgy döntött az ülés, hogy tizenhat üzem képviselőiből küldöttséget választanak, ellátják megbízólevéllel, menjen el a Parlamentbe, beszéljen Nagy Imrével. Mi a Parlamentben elkezdtük: „Addig munka nincs, amíg itt egy orosz is van.” Számunkra ez természetes volt, hiszen engem a csepeli dolgozók azzal a megbízatással küldtek el a tanácskozára; éadjuk el, hogy az oroszok minél hamarabb menjenek ki az országból, mert független államot akarunk. Ez tény. Nekem erre volt felhatalmazásom. Amikor Nagy Imréék válaszként elmondták, hogy ők idős, öreg emberek, nem tudják kilökdösní az orosz harci kocsikat; végveszélyben vagyunk, ezért felszólítják a munkásság küldötteit, álljunk melléjük, hogy ne legyenek légüres térben, hogy szűnjék meg az anarchia. Ekkor mi egy kis időt kértünk, és ott tizenhatan – fejkavarás közepette – döntöttünk: tényleg fel kell venni a munkát, mert légüres térben van a kormány, mert tényleg nem biztosítottuk az addig elérteket. Ez történt. Igen, de féltünk, hogy az utca bennünket árulónak néz. Így feltételként kikötöttük, hogy mielőtt mi nyilatkozunk a rádióban, nyilatkozzék Maléter¹⁶¹, mondja el, hogy mi

Egyszerre kisebbségben találtam magam, konfliktusban, szemben az egész néppel, s ami még rosszabb, meggyőződve, hogy a népnek nincs igaza. Csupa olyan állapot, amelyekben az előjelek változása ellenére azóta is benne vagyok.

Erkölcsei önvédelem, ami azóta történik velem. A szenvedély neve '56 miatt lett politika. Október 23-a indította el a szembenállásban. Először öntudatlan karrieristaként, az idealizmust hazudó hatalom oldalán, a lázongó többség ellen. Aztán ortodox idealistaként a normalizáció ellen, amely pacsulit és lábvizet kevert az ambróziába, s mindenkit magához ölelt, aki hajlandó volt sunyítani. Végül, ama tíz év után, apai és rendőri pofonok által minden hatalom és minden alattvalói csendes többség ellen.

Higgyék el, nem sírom vissza az elveszett paradicsomot. De hadd panaszkodjam el, kettős nevelés hiányának ártatlan áldozata, hogy október 23-a engem könyörtelenül belső emigrációba küldött a kádárista Magyarországra, s harminc éve, életem java után még mindig ebben az eszménytelen, lapító kultúrában kell lakoznom.

Harminc év óta az időnek ugyanaz a sánta ritmusa; a haladás futóárokúszása körbe-körbe. Múlt helyett a kudarc kultusza, jövő helyett a körülmények siralma, siker és öröm helyett a szomszéd nyomor vigasza. Harc helyett az ellenállás tojástánca, szenvedés helyett a megtorlás bokazenéje.

Én már húsz év óta szívesen mennék akárhová, az utcára is, azt mondani: „Ruszkik haza – menjünk haza”. Igaz, döngetni nem szeretnék semmit. De ki jönne velem volt osztálytársaim, vagy akár Önök közül, volt '56-os harcosok?

Eddig tart az emlékezés, de a kétnapos tanácskozás hatása alatt konstruktívabb és politikusabb szavak kényszerét érzem. Abbahagyom ezt az éppen itt igencsak igazságtalannak tűnő panaszkodást. Hiszen az én bátorságom akkor, amikor Önök közül sokan még alig hagyták el a börtönt, annak a biztonságérzetnek a maradékából táplálkozott, amelyet a hatalmi kultúrában szereztem. E tekintetben éppen úgy voltam, mint a reformkommunisták 1956 nyarán. Csak éppen a reformkommunisták, az ötvenhatosok nélkül.

Ha ez panasz, itt, amikor az új ellenzék és az '56-os forradalom összetartozását celebráljuk, akkor a múltat illeti. Mindössze annyi, hogy könnyebb munka lett volna kiverekednem magam a tojáshéjból, ha Vásárhelyi Miklós és Mécs Imre mostani nagyszerű írását már akkor, húsz éve olvashattam volna.

Benda Kálmán biztatón beszélt tegnap arról, hogy az '56-ban megteremtődött modern, pluralista nemzeti egyetértés többé nem tűnhet el, csak szunyókál. Az '56 után felnőtteknek, még az ellenállóknak is, nehezükre esik töretlenül hinniük ebben.

Bizonyos szemléleti különbség is felszínre került a viták és a viták levezetése során. Kettősség jelentkezett az érdeklődés irányában. Egyeseket csak a „falakon belül” lefolyó dolgok érdekelték, a falakon kívül történtek nem; a Petőfi Körben, a pártban és a Nagy Imre-kormány létrejöttét megelőző tárgyalásokban látták 1956 történelmét, vagyis a pontos történelmi dokumentumokban vagy a szereplők visszaemlékezéseiben, az „adatszerűen megfogható történetekben”.

Ugyanakkor több közszereplő jutott el olyan megállapításokhoz, hogy a tüntetés egy előre nem tervezett – egyesektől nem is helyeselt – robbanást váltott ki az „utca népéből”, helyesebben a széles tömegekből, a magyar népből. És ezáltal más lett mindaz, amit odáig „készítettek”. Az események felgyorsultak, és kényszerítették az addigi szereplőket is, hogy vállalják ezt a „felgyorsulást”, vagy vonuljanak vissza.

Ez az „utca” hatására kiváltott robbanás 1956 igazi jelentősége!

A rendkívül tanulságos munkástanács-vezetői felszólalások is kimondták, hogy az üzemekben a munkások is azt követelték, azt képviseltették velük, ami „bejött az utcáról”. Tulajdonképp ők maguk is, a munkások ezrei, ott voltak az „utcán”.

Arról azonban, ami az utcán volt, hogy ez hogy alakult és miben nyilvánult meg az utca hangja, szinte semmit sem tudunk.

Ezért próbáltam elmondani néhány emlékezet, mert a tüntetés kezdetétől hosszú ideig az utcán voltam, vagy „bejött hozzám az utca” – még sok más, jellemzőbbet is tudtam volna mondani –, s azt reméltem, ha néhány tapasztalatomat elmondom, ez másokat is buzdítani fog, hogy elmondják hasonló tapasztalataikat, így talán kialakul valami kép arról is, ami eddig megfoghatatlannul, ködösen lebeg a közvélemény szeme előtt.

De nem ez lett a hatása, hanem többen is „anekdotának” minősítették, s leintettek, hogy ne ilyesmivel foglalkozzunk. Az elnöki témajavaslatok pedig újra visszavezették a tanácskozást az „adatszerűen” tárgyalható eseményekhez.

Vagyis arra voltak kíváncsiak, miből készült az a szikra, ami lehetővé tette a robbanást. De hogy milyen volt az a „lőpor”, ami felrobbant, s e robbanás után mi égett és hogyan, az újra kimaradt az érdeklődésből.

Egyedül a munkástanácsok képviselői adtak ebből is ízelítőt visszaemlékezéseikben. Nem véletlenül, hiszen a mögöttük álló munkásság ezrei is részét alkották az „utcának”, vagyis annak a fellázadt magyar népnek, amely akkor meghatározta mindazt, ami abban a néhány napban és utána történelem volt.